

УДК 378.011.3-051:373.3

КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СУЧАСНОГО ВЧИТЕЛЯ

О.Е. Кравченко-Дзондза

кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання у початковій школі,
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
e-mail: olencha1968@gmail.com

КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СОВРЕМЕННОГО УЧИТЕЛЯ

Е.Э. Кравченко-Дзондза

кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры филологических дисциплин и методики их преподавания в начальной школе,
Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко

COMMUNICATIVE COMPETENCE IN THE CONTEXT OF PROFESSIONAL TRAINING OF THE MODERN TEACHER

O.E. Kravchenko-Dzondza

PhD (Pedagogical Sciences), Senior Teacher, Department of Philological
Disciplines and Methods of Teaching,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

Проаналізовано зміст, структуру і складові комунікативної компетентності сучасного вчителя. Визначено актуальність і необхідність застосування компетентнісного підходу у системі професійної підготовки, принципи формування комунікативної компетентності вчителя в системі сучасної вищої освіти.

Ключові слова: комунікативна компетентність; компетентнісний підхід; методи навчання; професійна підготовка.

Проанализированы содержание, структура и составляющие коммуникативной компетентности современного учителя. Определены актуальность и необходимость применения компетентностного подхода в системе профессиональной подготовки, принципы формирования коммуникативной компетентности учителя в системе современного высшего образования.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность; компетентностный подход; методы обучения; профессиональная подготовка.

The content, structure and components of the communicative competence of the modern teacher are analyzed. Actuality and necessity of application of the competence approach in the training system, the principles of formation of communicative competence of teachers in modern higher education are identified.

Keywords: communicative competence; competence approach; training methods; training.

Постановка проблеми. Продиктований потребами сьогодення високий рівень вимог до освіти може бути реалізований тільки тоді, коли вчитель буде високопрофесійним, компетентним фахівцем у своїй галузі. Такий фахівець повинен не тільки сам мати фундаментальну освітню підготовку і володіти професійними знаннями та вміннями, відповідними рівню сучасної психолого-педагогічної науки. Він повинен усвідомлювати значення своєї професійної праці в

цілісній системі безперервної освіти, бути професійно мобільним, тобто гнучко реагувати на зміни соціальної ситуації розвитку школярів, опановувати новими психолого-педагогічними вимогами до педагогічного процесу і новими педагогічними технологіями. Це означає, що сучасний учитель – це творчий суб'єкт професійної педагогічної діяльності.

Сьогодення ставить перед фахівцями серйозні вимоги. Серед них – комунікативна компетентність учителя, яка визначається як система внутрішніх ресурсів ефективного розв'язання фахових завдань, а саме: позицій спілкування, ролей, стереотипів, установок, знань, умінь, навичок, яка певним чином пов'язана з цілісністю особистості. Набуття комунікативної компетентності стає домінуючою метою навчання. З огляду на це актуалізується необхідність підготовки фахівців на новій концептуальній основі у межах компетентнісного підходу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукових джерел дав змогу констатувати, що комунікативна компетентність – це міждисциплінарний феномен, у визначенні якого відсутня чітка стандартизація. Встановлено, що в науковій літературі його трактують, як: здатність встановлювати і підтримувати контакти з іншими людьми; систему внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови комунікативної взаємодії (Ю. Жуков); знання, вміння і навички, необхідні для здійснення комунікативної функції (А. Казарцева, А. Панфілова, Ю. Федоренко) тощо.

Доведено відсутність однотайності її у визначенні структури комунікативної компетентності, яку сучасні науковці характеризують як сукупність: емоційно-мотиваційного, когнітивного, поведінкового компонентів (Т. Щербакова); комунікативної поведінки і комунікативних цінностей (Е. Прозорова); комунікативних здібностей, комунікативних знань та комунікативних умінь (Е. Сидоренко); граматична, соціолінгвістична, дискурсивна і стратегічна компетенції (С. Савіньон); мовної, предметної, прагматичної компетенцій (Д. Ізаренков); вербально-комунікативної, лінгвістичної, вербально-когнітивної, метакомунікативної компетенцій (Н. Гез); лінгвістичної, соціокультурної, стратегічної та професійної компетенцій (С. Козак); мовної, мовленнєвої та соціолінгвістичної компетенцій (С. Мартиненко, О. Савченко); соціокультурної, мовної, мовленнєвої, лексичної і граматичної, фонетичної компетенцій та компетенції щодо процесу говоріння (Ю. Федоренко) тощо.

Відтак констатовано, що комунікативна компетентність не обмежується мовленнєвими вміннями, а проявляється як неодмінна складова соціальної, загальнокультурної компетенції людини, а результатом її формування має бути вміння адекватно виділяти комунікативні цілі та стратегії їх досягнення в мовні форми, а також вміння використання норм мовного етикету і соціальної поведінки в ситуаціях міжкультурного спілкування.

Мета роботи – визначити роль і місце комунікативної компетентності у змісті професійної підготовки вчителя.

Виклад основного матеріалу. Поняття «комунікативна компетентність» визначається авторами по-різному. У тлумаченні поняття «комунікативна компетентність» Д. Ізаренков виділив такі суттєві ознаки:

- а) належність комунікативної компетентності до інтелектуальних здібностей індивіда;
- б) діяльнісний характер прояву цих здібностей, необхідною ланкою якого виступає мовна діяльність;
- в) формування комунікативних навичок або в процесі природного пристосування людини до умов життя у певному мовному середовищі, або за допомогою спеціально організованого навчання;
- г) прояв здібностей в одному або декількох видах мовленнєвої діяльності [1, 55].

У працях А. Казарцевої [2]: комунікативна компетентність – це знання, вміння та навички, необхідні для розуміння чужих і формування власних програм мовної поведінки, адекватних цілям, сферам, ситуаціям спілкування, і Ю. Федоренко, який визначає компетентність як знання, навички та вміння з галузей лінгвістики [10, 18].

Погоджується з ними й А. Панфілова, яка переконана, що комунікативна компетентність – це сукупність знань, умінь, навичок, необхідних фахівцеві для здійснення комунікативної, інтерактивної та перцептивної функцій. Вона включає:

- функції спілкування та його основні характеристики;
- види спілкування та його основні характеристики;
- засоби спілкування: вербальні і невербальні;
- репрезентативні системи і ключі доступу до них: види слухання і техніки його використання;
- «зворотний зв'язок» – запитання і відповіді, форми і методи взаємодії, технології і прийоми впливу на людей [8].

Одні науковці трактують поняття «комунікативна компетенція» і «комунікативна компетентність» як синонімічні структури і визначають їх як здатність, готовність або здатність до виконання комунікативної діяльності. Інші є прихильниками розмежування цих дефініцій, визначаючи комунікативну компетенцію складовою комунікативної компетентності. Комунікативна компетентність не обмежується мовленнєвими вміннями, а проявляється як неодмінна складова соціальної, загальнокультурної компетенції людини.

Таким чином, комунікативна компетентність – це система внутрішніх ресурсів ефективного розв'язання фахових завдань, а саме: позицій спілкування, ролей, стереотипів, установок, знань, умінь, навичок, яка певним чином пов'язана з цілісністю особистості.

На нашу думку, поняття «комунікативна компетентність учителя» – це інтегративне утворення, яке виявляється у процесі комунікації як здатність застосовувати необхідні мовні та мовленнєві знання для міжособистісної взаємодії та ефективного спілкування з школярами.

Формування комунікативної компетенції є неперервний процес вирішення засобами мови невербальних, поведінкових, актуальних для суспільства і самих студентів завдань, що ведуть до розширення кордонів комунікації, готовності до гнучкої взаємодії з партнером у мовному спілкуванні, до розвитку мовного чуття і рефлексивної діяльності.

Результатом формування комунікативної компетентності повинно стати вміння адекватно перетворювати комунікативні цілі та стратегії їх досягнення в мовні форми, а також вміння використовувати норми мовного етикету і соціальної поведінки в ситуаціях міжкультурного спілкування, в яких актуалізуються знання ситуативного та соціокультурного контекстів.

Вивчення мови – особистісна потреба, яка проявляється в соціальній взаємодії, спілкуванні. Успішність спілкування залежить не тільки від бажання мовця вступити в контакт, але й від уміння реалізувати мовленнєвий намір, що залежить від ступеня володіння одиницями мови та вміння вживати їх у конкретних ситуаціях спілкування (при цьому знання окремих елементів мови саме по собі не може бути віднесено до поняття «володіння мовою як засобом спілкування»). Ці умови володіння мовою становлять сутність комунікативної компетентності, яка відноситься до центральних категорій комунікативної лінгвістики та лінгводидактики.

Варто відзначити, що серед вчених відсутня однастайність і в підходах до визначення структури комунікативної компетентності.

Так, Т. Щербакова обґрунтовує трикомпонентну структуру комунікативної компетентності, вважаючи, що до неї входять:

– емоційно-мотиваційний компонент, який створює потребу в контактах, мотиви розвитку компетентності, цінності спілкування, цілі тощо;

– когнітивний компонент, який включає сприймання, уяву, мислення; когнітивний стиль; рефлексивні, оцінні й аналітичні здібності; знання з царини взаємовідносин людей, спеціальні психологічні знання, отримані в процесі навчання; смисли, образ іншого як партнера взаємодії; соціально-перцептивні здібності; особистісні характеристики, які творять комунікативний потенціал особистості;

– поведінковий компонент, тобто індивідуальну систему оптимальних моделей міжособистісної взаємодії; суб'єктивний контроль комунікативної поведінки [11, 53].

Л. Поперечна виділила основні комунікативні здібності вчителя:

1) здатність контактувати, тобто вміння встановлювати педагогічно доцільні взаємини з учнями, батьками, учителями та розуміти їх психологічні особливості;

2) здібність до вдосконалення своєї педагогічної комунікації, набуття комунікативних навичок і вмінь;

3) здібність соціально-психологічної адаптації;

4) здібність регулювати внутрішньокolleктивні, міжколективні та міжособистісні стосунки;

5) здібність передбачати результат та отримувати емоційне задоволення на всіх етапах педагогічного спілкування;

6) здібність здійснювати вплив на об'єкт у процесі комунікативної діяльності може бути досягнута лише за умови чітко визначених завдань;

7) організаторсько-комунікативні здібності – це вміння організовувати спільну з учнями комунікативну діяльність [9].

Д. Ізаренков вважає, що модель комунікативної компетентності складають такі компетенції: мовна, тобто вміння будувати граматично правильні й усвідомлені висловлювання, предметна, що відповідає за зміст висловлювання і забезпечує одержання знань про той фрагмент світу, який є предметом мовлення, і прагматична, яка передбачає здатність використовувати висловлювання в певних мовленнєвих актах, співвідносячи їх із умовами спілкування [1, 54-55].

Ю. Федоренко виокремлює шість складників комунікативної компетентності:

1) соціокультурну компетенцію (країнознавство та лінгвокраїнознавство);

2) мовну компетенцію (мовні знання: лексичні, граматичні тощо);

3) мовленнєву компетенцію (аудіювання, мовлення, письмо, читання);

4) компетенцію щодо процесу говоріння (діалогічне й монологічне мовлення);

5) лексичну й граматичну компетенції (знання лексики й граматики та мовленнєві лексичні й граматичні навички);

6) фонетичну компетенцію (знання фонетики й мовленнєво-слухо-вимовні навички) [10, 65] .

Сучасні українські науковці (С. Мартиненко, О. Савченко) підтримують думки науковців Д. Ізаренкова, С. Савіньон, Ю. Федоренко та вважають основними структурними компонентами комунікативної компетентності мовну, мовленнєву та соціолінгвістичну компетенції.

На їхню думку, мовна компетенція визначається як певна система знань про українську мову як складне соціокультурне явище і сформовані на цій основі мовні вміння, а саме: фонетичні, орфоепічні, морфемні, лексичні, синтаксичні. Розрізняють вербальну і невербальну комунікації, що використовують різноманітні знакові системи. Відповідно до цього виділяють вербальний і невербальний рівень комунікативної складової компетентності в спілкуванні. Вербальна комунікація застосовує як знакову систему людську вимову, природну звукову мову, тобто систему фонетичних звуків, що охоплює два принципи: лексичний та синтаксичний.

Мовленнєва компетенція охоплює певні знання про точність, влучність, адекватність, правильність використання мовних засобів, знання про особливості використання мовних засобів залежно від типу, стилю мовлення, знання особливостей використання зображувально-виражальних засобів мови, про особливості усного й писемного мовлення, його діалогічну та монологічну форми та є одним із компонентів професійної готовності, реалізації професійного потенціалу майбутнього вчителя початкової школи.

Розвинені мовленнєві вміння, за твердженням С. Мартиненко, є показником педагогічної культури і педагогічної майстерності вчителя. Звичайно, формування професійно значущих мовленнєвих умінь, комунікативної культури відбувається під впливом психофізіологічних, соціокультурних і педагогічних чинників, які сприяють засвоєнню студентами знань про мовленнєву культуру і можливості її застосування відповідно до потреби, особливостей та мети організації педагогічного процесу [5].

Соціолінгвістична компетенція, на їхню думку, є інтегративним утворенням, оскільки акумулює знання та вміння, необхідні для соціального аспекту застосування мови (правил ввічливості, норм, що регулюють стосунки між поколіннями, статями, класами, соціальними групами) визначається динамікою соціальної стратифікації суспільства, культурною орієнтацією його громадян; позитивною соціальною мотивацією людини тощо. Все це загалом характеризує відносну стабільність, традиційність і посилює збереження культурологічної лінії у процесі формування професійних мовленнєвих умінь.

Визначені компоненти є складовими для формування комунікативної компетентності вчителя. Вони не протиставляються один одному, оскільки відображають багатозначність і складність дефініції, що розглядається, а також допомагають більш повному його розумінню й тлумаченню [5, 85-87].

Отож, на нашу думку комунікативна компетентність містить наступні складові:

1) *мовна складова*, яка передбачає володіння певною системою знань про мову (лексичні, фонетичні, граматичні, синтаксичні, стилістичні), знання професійної термінології (педагогічної, психологічної, дидактичної, лінгвістичної, літературознавчої, лінгводидактичної та ін.), що є основою для розвитку не тільки особистої комунікативної компетентності, але і для наступної професійної діяльності, спрямованої на розвиток комунікативних здатностей майбутніх учителів;

2) *мовленнєва компетенція*, яка передбачає правильність використання мовних засобів залежно від типу, стилю мовлення, знання особливостей використання зображувально-виражальних засобів мови, створення власних висловлювань на задану тему із визначенням усіх умов комунікації і мети, ситуації, обставин спілкування, стилю, типу і жанру мовлення;

3) *соціокультурна компетенція*, яка передбачає здатність здійснювати міжкультурну комунікацію, що ґрунтується на культурних і соціальних нормах комунікативної поведінки; збереження культурологічної лінії у процесі формування професійних мовленнєвих умінь.

Традиційні форми професійної підготовки – лекції, семінарські і практичні заняття – передбачають отримання студентом певної інформації з подальшою можливістю її використання. Однак, як показує досвід, цього недостатньо, насамперед тому, що, отримавши певний обсяг знань, студенти не встигають набути необхідні вміння та навички, без яких знання можуть залишитися неефективними. Також не приділяється належної уваги формуванню професійно-особистісних якостей.

Аналіз сформованості компонентів комунікативної компетентності показує, що у студентів не формується стійка професійна мотивація до самопізнання і саморозвитку, не відбувається вдосконалення професійно-комунікативних знань, умінь, навичок. Розв'язанням проблеми можуть

стати навчальні курси, які передбачають використання педагогічних технологій, комплексу дидактичних засобів у процесі професійного навчання майбутніх вчителів початкової школи, в той час як в навчальному плані відсутні спеціалізовані курси, що дозволяють цілеспрямовано формувати і розвивати комунікативну компетентність студентів.

Спираючись на положення, що комунікативна підготовка розглядається в науковій літературі в основному як частина професійної підготовки спеціаліста або як частина його діяльності, а основою професійної педагогічної підготовки є прикладне навчання, формування не тільки знань, умінь, навичок з педагогічної діяльності, але і практичне навчання щодо їх застосування, в той час як розвиток професійних якостей має сприяти розвитку особистісних якостей, що визначається гуманістичним і особистісно-орієнтованим навчанням, які забезпечують:

- орієнтацію на розвиток особистості;
- доцільність та відповідність змісту професійної освіти особливостям майбутньої професії;
- використання можливостей і досвіду студентів;
- інтерактивні дії суб'єктів освітнього процесу;
- активне включення студентів у діяльність.

Відтак спрямованість навчального процесу на встановлення особистісно-орієнтованої взаємодії – наступна, необхідна, на наш погляд, педагогічна умова, яка впливає з необхідності формування у майбутнього педагога компетентності у міжособистісному спілкуванні.

Висновки. Аналіз наукових джерел дав змогу констатувати, що комунікативна компетентність – це міждисциплінарний феномен, у визначенні якого відсутня чітка стандартизація. Доведено відсутність одностайності й у визначенні структури комунікативної компетентності, яку сучасні науковці характеризують як сукупність: емоційно-мотиваційного, когнітивного, поведінкового компонентів (Т.Щербакова); комунікативної поведінки і комунікативних цінностей (Е. Прозорова); комунікативних здібностей, комунікативних знань та комунікативних умінь (Е. Сидоренко); граматична, соціолінгвістична, дискурсивна і стратегічна компетенції (С. Савіньон); мовної, предметної, прагматичної компетенцій (Д. Ізаренков); вербально-комунікативної, лінгвістичної, вербально-когнітивної, метакомунікативної компетенцій (Н. Гез); лінгвістичної, соціокультурної, стратегічної та професійної компетенцій (С. Козак); мовної, мовленнєвої та соціолінгвістичної компетенцій (С. Мартиненко, О. Савченко); соціокультурної, мовної, мовленнєвої, лексичної і граматичної, фонетичної компетенцій та компетенції щодо процесу говоріння (Ю.Федоренко) тощо. Впровадження елективного курсу «Основи педагогічного спілкування» передбачало ознайомлення студентів з сутністю спілкування, і його особливостями та максимально сприяло розвитку комунікативного потенціалу студентів-педагогів, а також тих особистісних якостей, які є найбільш значущими в плані вдосконалення комунікативної компетентності. Зокрема, дібраний теоретичний матеріал, а також розроблені нами вправи насамперед спрямовувалися на: формування та розвиток базових знань щодо міжособистісного та професійного спілкування, які сприяють успішній професійній діяльності майбутнього учителя; формування інтересу до саморозвитку, особистісного та професійного зростання; формування у студентів уявлення про майбутню професійну діяльність, необхідні комунікативних знання для успішного функціонування як фахівця і особистості.

Відтак констатовано, що комунікативна компетентність не обмежується мовленнєвими вміннями, а проявляється як неодмінна складова соціальної, загальнокультурної компетенції людини, а результатом її формування має бути вміння адекватно виділяти комунікативні цілі та стратегії їх досягнення в мовні форми, а також вміння використовувати норми мовного етикету і соціальної поведінки в ситуаціях міжкультурного спілкування.

Список використаних джерел

1. Изаренков Д. Базисные составляющие коммуникативной компетенции и их формирование на продвинутом этапе обучения студентов-нефилологов / Д. Изаренков // Русский язык за рубежом. – 1990. – № 4. – С. 54-60.
2. Казарцева О. Культура речевого общения: теория и практика обучения: учеб. пособие / О. Казарцева. – М.: Флинт, Наука, 1999. – 496 с.
3. Константинова А.Ю. Что же входит в структуру коммуникативной компетенции нефилолога в области продуктивной речи? / А.Ю. Константинова // Русский язык за рубежом. – 1993. – № 3. – С. 78-83.
4. Леонт'єва І. Формування комунікативної компетенції студентів старших курсів класичного університету при вивченні дисципліни «педагогічна майстерність» / І. Леонт'єва // Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (20 квітня 2011 року). – К., 2011. – С. 90-92.
5. Мартиненко С. Сучасні підходи до формування комунікативної компетентності майбутнього вчителя початкової школи / С. Мартиненко, Н. Кипиченко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: педагогічні науки (14.). – С. 85-89.
6. Онищенко І.В. Формування творчої компетентності майбутнього вчителя початкових класів у процесі професійної підготовки / І.В. Онищенко // Педагогіка вищої та середньої школи: Збірник наукових праць – 2012. – Вип. 36.- Кривий Ріг: КП ДВНЗ «КНУ», 2012. – С. 182-187.
7. Павленко О.О. Формування комунікативної компетенції фахівців митної служби в системі неперервної професійної освіти: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / О.О. Павленко. – К., 2005. – 40 с.
8. Панфилова А.П. Интерактивные технологии формирования коммуникативной компетентности руководителей социально-культурной сферы: дисс...докт. пед. наук / А.П. Панфилова. – Спб., 2000.
9. Поперечна Л.Ю. Комунікативні здібності вчителя як одна з важливих складових його професіограми / Л.Ю. Поперечна // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2012. – Вип. 1. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2012_1_14.pdf
10. Федоренко Ю.П. Комунікативна компетенція як найважливіший елемент успішного спілкування / Ю.С. Федоренко // Рідна школа. – 2002. – № 1. – С. 63-65.
11. Щербакова Т.Н. Психологическая компетентность учителя: содержание, механизмы и условия развития: монография / Т.Н. Щербакова. – Ростов н/Д, 2005.

References

1. Izarenkov D. Bазisnye sostavl'jajushhie kommunikativnoj kompetencii i ih formirovanie na prodvinutom jetape obuchenija studentov-nefilologov / D. Izarenkov // Russkij jazyk za rubezhom. – 1990. – № 4. – S. 54-60.
2. Kazarceva O. Kul'tura rechevogo obshhenija: teorija i praktika obuchenija: ucheb. posobie / O. Kazarceva. – M.: Flint, Nauka, 1999. – 496 s.
3. Konstantinova A.Ju. Chto zhe vhodit v strukturu kommunikativnoj kompetencii nefilologa v oblasti produktivnoj rechi? / A.Ju. Konstantinova // Russkij jazyk za rubezhom. – 1993. – № 3. – S. 78-83.
4. Leont'yeva I. Formuvannya komunikatyvnoyi kompetenciyi studentiv starshy'x kursiv klasy`chnogo universy`tetu pry` vy`vchenni dy`scy`pliny` «pedagogichna majsternist`» / I. Leont'yeva // Doslidzhennya molody`x ucheny`x u konteksti rozvy`tku suchasnoyi nauky`: mater. Vseukr. nauk.-prakt. konf. (20 kvitnya 2011 roku). – K., 2011. – S. 90-92.
5. Marty`nenko S. Suchasni pidxody` do formuvannya komunikatyvnoyi kompetentnosti majbutn`ogo vchy`telya pochatkovoyi shkoly` / S. Marty`nenko, N. Ky`py`chenko // Naukovy`j visny`k Voly`ns`kogo nacional`nogo universy`tetu imeni Lesi Ukrayinky`: pedagogichni nauky` (14.). - S. 85-89.
6. Ony`shhenko I.V. Formuvannya tvorchoyi kompetentnosti majbutn`ogo vchy`telya pochatkovy`x klasiv u procesi profesijnoyi pidgotovky` / I.V. Ony`shhenko // Pedagogika vy`shhoyi ta seredn`oyi shkoly`: Zbirny`k naukovy`x prac` – 2012. – Vy`p. 36.- Kry`vy`j Rig: KPI DVNZ «KNU», 2012. – S. 182-187.
7. Pavlenko O.O. Formuvannya komunikatyvnoyi kompetenciyi faxivciv my`tnoyi sluzhby` v sy`stemi neperervnoyi profesijnoyi osvity`: avtoref. dy`s. ... d-ra ped. nauk. 13.00.04 – teoriya i metody`ka profesijnoyi osvity` / O.O. Pavlenko. – K., 2005. – 40 s.
8. Panfilova A.P. Interaktivnye tehnologii formirovaniya kommunikativnoj kompetentnosti rukovoditelej social'no-kul'turnoj sfery: diss...dokt. ped. nauk / A.P. Panfilova. – Spb., 2000.
9. Poperechna L.Iu. Komunikatyvni zdibnosti vchytelia yak odna z vazhlyvykh skladovykh yoho profesiohramy / L.Iu. Poperechna // Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. – 2012. – Vyp.1. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2012_1_14.pdf
10. Fedorenko Yu.P. Komunikatyvna kompetentsiia yak naivazhlyvishyi element uspishnoho spilkuvannia / Yu.S. Fedorenko // Ridna shkola. – 2002. – № 1. – S. 63-65.
11. Shherbakova T.N. Psihologicheskaja kompetentnost' uchitelja: sodержanie, mehanizmy i uslovija razvitija: monografija / T.N. Shherbakova. – Rostov n/D, 2005.